

SÜRDÜRÜLEBİLİR DEMOKRASİ

Ahmet KARADAĞ*

Özet

Demokratikleşme sürecindeki dalgalanmalar sürdürülebilir demokrasinin önemini ortaya koymaktadır. Kırılgan demokrasiler, aynı zamanda eksik nitelikli demokrasilerdir. Seçimli demokrasilerin artması sürdürülebilir demokrasinin önemini de artırmıştır. Militan demokrasi, sürdürülebilir demokrasiyi gerçekleştirebilecek bir yöntem değildir. Çünkü, militan demokrasi bireysel haklar ve sivil özgürlüklerin daraltılması esasına dayanır. Oysa, sürdürülebilir demokrasi konsolide edilmiş demokrasidir.

Anahtar Kelimeler :Demokratikleşme, Sürdürülebilir Demokrasi, Demokratik Konsolidasyon.

Sustainable Democracy

Abstract

Fluctuations in the process of democratization emphasize the importance of sustainable democracy. Fragile democracies are also incomplete democracies. Increase in the number of electoral democracies has increased the importance of sustainable democracy. Militant democracy is not a method realizing sustainable democracy due to the fact that militant democracy is based on the restriction of individual rights and civil liberties. However, sustainable democracy is a consolidated democracy.

Key Words :Democratization, Sustainable Democracy, Consolidation of Democracy.

1. GİRİŞ

Demokrasinin çok sayıda farklı tanımını yapmak olasıdır. Diamond'ın (1996:21) belirttiğine göre Collier ve Levitsky demokrasinin 550 farklı biçimini ortaya koymuşlardır. Bu kadar farklı demokrasi biçiminin olmasının bir nedeni siyasal rejimlerin demokrasiye referansla kendilerini meşrulaştırma çabası içinde olmalarıdır. 1970'lere kadar dünya devletleri arasında demokrasi ile yönetilenlerin oranı %30 iken, günümüzde bu oran %60'ı aşmış durumdadır. Demokrasilerin böylesine yaygınlaşması farklı tanım ve ayrışmaları da beraberinde getirmiştir.

Amerikan Siyaset Bilim Derneği'nin 1995 yılındaki kongresinde David Collier ve Steven Lavitsky sundukları "Sıfatlarla Demokrasi" başlıklı makale ile farklı demokrasi tanımlarını bir eksene oturtarak işlevsel bir sınıflandırma yapmaya çalışmışlardır. Collier ve Levitsky siyasal rejimleri dörtlü bir sınıflandırmaya tabi

---

*Araş. Gör. Dr. İnönü Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü.

tutmuşlardır. Bunlar; otoriter rejimler, seçimli demokrasiler, liberal demokrasiler ve ileri demokrasilerdir (Çongar, 1998).

Otoriter rejimler, seçilmemişlerce yönetilen rejimlerdir. Şayet, ülkede seçimler yapılmasına karşın, temel hak ve özgürlükler güvence altına alınmamışsa, diğer bir deyişle vatandaşların ifade ve örgütlenme özgürlükleri sınırlandırılabilirse söz konusu olan seçimli demokrasiye dayalı bir rejimdir. Liberal demokrasi, Dahl'ın saptadığı ölçüte göre tanımlanmaktadır. Bir ülkedeki siyasal rejim, sivil ve siyasal haklar ile adil, rekabetçi ve katılım sınırlaması olmayan seçimler ölçütünü tam olarak karşılıyorsa liberal demokrasidir. İleri demokrasi ise, liberal demokrasinin kapsadığı tüm hak ve özgürlüklerin “geriye döndürülemez” biçimde kurumsallaştığı rejimdir (Çongar, 1998).

Collier ve Levitsky'nin belirlediği otoriter rejimler, seçimli demokrasiler, liberal demokrasiler ve ileri demokrasiler ayrımı bu şekliyle gelişmenin yönünü de göstermektedir. İleri demokrasiler hariç tutulursa seçimli demokrasi ve liberal demokrasiden geriye dönüş ihtimal dahilindedir. Gerçekten, demokrasinin dünya ölçeğindeki gelişimi lineer bir nitelik taşımamaktadır. 1828'de başlayan birinci demokrasi dalgasını 1922'deki ters dalga, 1943'de başlayan ikinci demokrasi dalgasını 1958'de başlayan ikinci ters dalga izlemiştir (Huntington, 1995:31). 20 yıl devam etmiş olan birinci ters dalga süresince 17 demokratik ülkede demokratik sistem son bulmuştur. İkinci ters dalga 14 yıl sürmüştür ve bu dönemde 6 ülkede demokratik sistem sona ermiştir. Giderek ters dalgaların süresi ve bu ters dalga dönemlerinde demokratik niteliklerini kaybeden ülke sayısı azalmaktadır. Buna rağmen, kimi yeni demokrasiler açısından bir ters dalganın söz konusu olabileceği ve bu dönemde yeni demokrasilerin demokratik özelliklerinin son bulabileceği tehlikesinden söz edilmektedir.

Öyleyse, demokrasiyi bir kez kurmakla iş bitmemektedir. Önemli olan kurulan demokrasiyi ters dalgalardan etkilenmeyecek biçimde sürekli bir duruma getirebilmektir. Bu konuda uygulanan yöntemlerden birisi militan demokrasidir. Militan demokrasi, bir demokratik rejimin kendini yıkmak isteyen hareketlere izin vermeyerek, bunlara karşı gerekli önlemleri alması anlayışına dayanır. Bu bağlamda militan demokrasinin iki boyutu vardır. Bunlar, düşünce özgürlüğü boyutu ile örgütlenme özgürlüğü boyutudur (Hakyemez, 2000:35). Ancak, militan demokrasi anlayışı temelde mevcut demokrasinin sınırlarının daraltılıp, özünün ufalanması ve niteliklerinin eksiltılarak devam ettirilmesi esasına dayanır. Çünkü, militan demokrasi çerçevesinde alınacak önlemler ister düşünce özgürlüğüne, isterse örgütlenme özgürlüğüne ilişkin olsun, sonuçta demokrasinin kendisiyle tavsif edildiği sivil ve siyasal özgürlük ve örgütlenmelerle ilgili demokratik olarak nitelendirilemeyecek sınırlandırmaları sonuç verecektir. Bu sınırlandırmalar ise, bir taraftan sivil toplumun gücünü kırarak ve sivil toplumun siyasal iktidarı sınırlandırıcı özelliğini zedeleyecektir. Öte yandan düşünce özgürlüğüne ve siyasal örgütlenmeye getirilecek sınırlamalar halkın siyasal sürece dilediği biçimde katılmasını engelleyecektir. Düşünce ve örgütlenme özgürlüğüne getirilecek sınırlamaların siyasal kültürde yer edinerek gelecekte de tekrarlanma olasılığı

yaratması ise, militan demokrasi anlayışının demokratik siyasal kültürü de olumsuz etkileyebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla, amaçları ve sonuçları açısından militan demokrasi anlayışını demokrasinin ilke ve değerleriyle bağdaştırmak güçtür. Militan demokrasi yerine kullanılan savaşan demokrasi, tetikteki demokrasi, kavgacı veya dövüşen demokrasi ve mücadeleci demokrasi gibi birçok farklı tanımlama bile bu gerçeği ortaya koymaktadır.

İşte bu çalışmada kurulmuş demokratik bir sistemin devamlılığının sağlanması açısından, diğer bir deyişle demokratik başarı için militan demokrasiye alternatif olarak sürdürülebilir demokrasi kavramı önerilecek ve böyle bir demokrasinin koşullarının* neler olabileceği tartışılacaktır. Sürdürülebilir bir demokrasi için öncelikle adil ve rekabetçi bir seçim sisteminin kurumsallaştırılması gerekir. İkinci koşul, sahip olunan belli bir ekonomik düzeyin devam ettirilebilmesidir. Üçüncü koşul demokratik bir siyasal kültüre sahip olmaktır. Özgürlük, eşitlik, hoşgörü, empati gibi kültürel değerler olmadan demokrasi devamlı olamaz.

Gerekli diğer koşullar ise şöyle sıralanabilir: Ordunun politikadan uzak tutulması, sivil toplumsal kurumlar ile devletten bağımsız bir burjuva sınıfı ve burjuvanın organik aydınları, siyasal iktidarı sınırlandırıcı temel hak ve özgürlükler. Konuyla ilgili literatürde uluslararası ilişkiler ile farklı demokratik örgütlenmelerin etkisi de sürdürülebilir demokrasinin koşulları arasında belirtilmektedir (Przeworski et. al. , 1996a).

---

* Burada demokrasinin koşullarından amaç, demokrasinin temellendirilmesi değildir. Bilindiği gibi, demokrasiyi temellendirmek siyasal kuramda tartışmalı bir konudur. Sosyal bir uygulama ile ilgili olarak temelcilik karşıtlığı, söz konusu uygulamaların eleştiri veya savunusunun diğer mevcut ve muhtemel sosyal uygulamalarla karşılaştırmayla sınırlı tutulması anlamına gelir. Demokrasinin bir temeli olmasını istemek ise, neden ahlaki ve siyasal ilgilerimizde dışlayıcı olmaktan çok kapsayıcı olmamız gerektiğini ifade eder (Rorty, 1996: 334). Demokrasinin temellendirilmesini “(1) Var olmaları veya işlevlerini gereğince yapmaları için demokratik sistemlerin veya rejimlerin ya da hükümetlerin temellere ihtiyacı var mıdır? Ve eğer varsa nedir bu temeller? (2) Demokrasi kuramının temellere ihtiyacı var mıdır? (3) Demokratik sistemlerin bir temel olarak demokratik kurama ihtiyacı var mıdır?” biçiminde üç farklı yorumla ortaya koyan Dahl (1996:336-38), ilk iki sorunun yanıtının modern demokrasiler söz konusu edildiğinde evet olduğunu belirtirken, üçüncü sorunun yanıtının kuşkulu olduğunu ifade eder. Ancak, ilk sorunun yanıtına karşılaştırmalı çalışmalarla ulaşılabilecektir. Bu çalışmada amaçlanan ise, tarihin sosyal gelişmelerin bir laboratuvarı olduğu gerçeğinden hareketle, demokratik bir sistem için gerekli koşulların neler olabileceğini ortaya koymaya çalışmaktır. Gerekli koşulların kimi zorunlu, kimi de destekleyici olabilir. Ancak, konunun bu yönü makalemizin kapsamı dışında tutulmuştur.

2. KAVRAM SORUNU: DEMOKRASİYİ KORUMAK MI, SÜRDÜRMEK Mİ?

Kurulmuş bir demokratik sistemi devam ettirebilmek açısından karşı karşıya olunan sorunlardan biri de kavram sorunudur. Özellikle militan demokrasi anlayışının bir yansıması olarak kullanılan “demokrasiyi korumak” nitelemesi antidemokratik bir içeriği çağrıştırmak gibi bir sorunla malul görünmektedir. Sorun, korumak sözcüğünün ifade ettiği anlamdan kaynaklanmaktadır.

Korumak sözcüğü Türk Dil Kurumu’na (1983:737) yayımlanan Türkçe Sözlük’te örnek cümlelerle beraber şöyle açıklanmaktadır: (1) Bir kimseyi ya da bir şeyi dış etkilerden, tehlikeden ya da zor bir durumdan uzak tutmak, muhafaza etmek: Demirleri yağmurdan korumak için boyadılar. Halkı sıtmadan korumak. (2) Güçlü bir kimse ya da kuruluş, güçsüz birini ya da bir şeyi her türlü tehlikeden esirgemek, onu desteklemek, himaye etmek: “Devlet sanatçıyı değil, sanatı korur.” (3) Tehlikeye karşı denetimi altında bulundurmak, savunmak, müdafaa etmek: Yurdu korumak. (4) Tehlikeli, zararlı durumları önlemek: İlaçla meyveleri korudu.

Milli Eğitim Bakanlığı’na (1995:1740) çıkarılmış olan sözlükte ise, bu anlamlara ilaveten “yardım ve himaye etmek, kayırmak, gözetmek” anlamı da kullanılmıştır.

Bu anlamlardan anlaşıldığı üzere, eğer iki şey arasında bir koruma ilişkisinden söz ediliyorsa bu koruma ilişkisinin koruyan ve kollanan açısından şu özellikleri taşıdığı ortaya çıkmaktadır:

1. Koruyan güçlü, korunan güçsüzdür. Bu haliyle korunan şey korunmaya muhtaçtır.

2. Koruyan, korunana yardım edecek ve gerektiğinde korunanın lehine, ona zarar verenlerin ya da verdiği düşünülenlerin ise aleyhine olmak üzere, onu kayırıp, gözetecektir.

3. Koruyan, korunanı sürekli denetimi altında tutacaktır.

Bu ilişkiler çerçevesinden bakıldığında “demokrasiyi korumak” nitelemesinin yanlışlığı daha da berraklaşmaktadır. Demokrasi, eğer güçsüz olması nedeniyle korunmaya alınmıyorsa, şurası kesindir ki, koruma ile ilgili olarak yapılacak düzenlemeler sonucunda düşünce ve örgütlenme özgürlüğü biraz daha kısıtlanacak, bu durum demokrasiyi güçlendirmek bir yana giderek zayıflatacaktır. Alınan önlemler geçici bir süre için olsa bile, demokratik sistemde bir kültürel zedelenmeye neden olacak ve demokratik sistemde antidemokratik geleneklerin yerleşmesine zemin hazırlayacaktır.

Demokrasilerde esas olan farklı kesimler arasındaki adil bir rekabet sistemidir. Demokrasiyi korumak söz konusu olduğunda ise belli toplumsal-siyasal kesimlerin ötekiler aleyhine desteklenmesi ve himaye edilmesi devreye girecektir. Bu durum demokrasinin adil rekabete dayalı işleyişini bozacağı gibi, korunanın da sürekli denetim altında bulundurulması nedeniyle her geçen gün biraz daha zayıflamasını sonuç verecektir. Adil rekabet sistemine aykırı uygulamalar belli toplumsal kesimlerin demokrasiye olan inancını zedeleyebilecek ve sistemin meşruiyetinin sorgulanabilir hale gelebilmesine yol açacaktır. Bu nedenlerden

dolayı, bu çalışmada demokratik sistemin bekası açısından “sürdürülebilir demokrasi” kavramı kullanılacaktır.

Sürdürülebilir demokrasi kavramı, bu çalışmadaki kullanımı açısından bir ilki oluşturmamaktadır. Kavram, daha önce Doğu Avrupa ve Güney Amerika’daki yeni demokrasiler bağlamında demokratik sistemi destekleyen siyasal ve ekonomik koşullarla ilgili olarak hazırlanan bir raporda kullanılmıştır (Przeworski et. al., 1995). Sürdürülebilir demokrasi, anayasal demokrasiden farklı ve ondan daha kapsamlıdır. Anayasal demokrasi, siyasal özgürlüğü garanti altına almak koşuluyla, demokratik devletin anayasayla ve anayasacılık teknikleriyle sınırlandırılması esasına dayanır (Erdoğan, 2000:120). Diğer bir deyişle, anayasal demokrasi, nihai kamu seçicisi olarak bireylerin katıldıkları seçim sürecini ortaya çıkaran siyasal sistemlerin sınırlandırılmasını gerektirir (Buchanan, 1986:260). Bu sınırlamayla anayasal bir demokraside iktidar, sınırsız bir güç olmaktan çıkarılarak, demokratik meşruluğa dayandırılmış olur. Anayasal demokratik bir sisteme sahip olan ABD’de 1950 yılında İç Güvenlik Yasası, 1954’de ise Komünist Kontrol Yasası çıkarılmıştır. McCarthy Yasası olarak da bilinen İç Güvenlik Yasası ile genel olarak sol düşünce mensupları ve komünistler vatan haini olarak nitelendirilmiş, açıklanan düşüncelerin cezalandırılmasından da öte kafalarda oluşan düşüncenin bizzat kendisi cezalandırılmak istenmiştir. Julien, McCarthy’ciliği faşizm ve nazizm kadar tehlikeli bularak bu dönemdeki antidemokratik uygulamaları “demokrasilerin intiharı” olarak nitelendirir (Hakyemez, 2000: 87-8). 20. yüzyılın ikinci yarısında ABD’de yaşanan bu gelişmeler, kurulan bir siyasal sistemin anayasal demokrasi olmasının bile sistemin demokratik niteliğinin korunarak sürdürülebilmesini garanti edemeyeceğini göstermektedir. Zira, demokrasiyi sürdürebilmek salt teknik bir sorun değildir; teknik konulara ek olarak demokratik bir kültürü gerektirir. Böyle bir kültürde en yüksek siyasal amaç olan özgürlük, daha yüksek siyasal amaca ulaşmak için bir araç olarak görülemez (Hayek, 1995: 74). Demokratik kültürde toplumsal ve siyasal çatışmaların barışçıl bir yoldan gönüllü tartışmalarla çözümlenmesi esastır. Otoriter ve totaliter rejimlerden farklı olarak demokrasilerde hukuk siyasal muhalifleri susturma aracı olarak kullanılamaz. Demokratik toplumlarda gelişen koşullara paralel olarak toplumsal değişim de barışçıl yollarla gerçekleşir. Ayrıca, demokrasiler en az zora dayanan rejimler olduğu gibi, düşünsel farklılıkları kendi içinde bir değer olarak kabul eden ve siyasal yöneticilerin olağan değişimini barış içinde sağlayabilen rejimlerdir (Mayo, 1964:186-89).

3. SÜRDÜRÜLEBİLİR DEMOKRASİNİN KOŞULLARI

Przeworski (1991:10) demokrasiyi siyasal partilerin seçim kaybettikleri bir sistem olarak tanımlamaktadır. Başka bir çalışmasında ise Przeworski (1996a:39) kendi demokrasi tanımını minimalist olarak nitelemekte ve seçimlerin yapıldığı, muhalefetin iktidara gelme şansının olduğu her rejimi demokrasi olarak kabul etmektedir. Bir ülkede demokratik bir sistemin varlığı açısından Przeworski’nin tanımının ve kabulünün doğruluğu kuşkusuzdur. Ancak, seçimin varlığı ve

muhalefetin iktidara gelme şansına sahip olması, mevcut demokrasinin nasıl bir performans sergileyebileceği hakkında bizlere bir bilgi sunmadığı gibi, siyasal sistem içinde iktidarın keyfiliğe kaymasına da engel olamayacaktır. Hayek'in (1995:75) ifadesiyle "demokratik usullerle elde edilen bir iktidarın keyfi olmayacağı düşüncesini haklı gösterecek hiçbir sebep yoktur; bir iktidarı keyfi olmaktan alıkoyan şey, bu iktidarın kaynağı değil, sınırlarıdır". Bu nedenle Doğu Avrupa ve Güney Amerika'daki yeni demokrasilerle ilgili olarak yayımlanan bir raporda demokrasinin varlığı ile performansı birbirinden ayrı olarak ele alınmış ve demokrasinin performansı açısından demokratik sistemin farklı değişkenlerle ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca, Przeworski, Alvarez, Cheibub ve Limongi (1996a) tarafından birlikte yapılan çalışmada demokratik sistemin sürdürülebilirliği ülkenin refah düzeyi, ekonomik performansı, gelir dağılımı, siyasal bilgi, kurumsal etki ve uluslararası ilişkiler gibi farklı değişkenler açısından incelenmiştir. O halde demokratik sistemi kurmakla iş bitmemekte; kurulan demokratik sistemi sürdürülebilir hale getirebilmek de gerekmektedir. Bunun için demokratik sistemi destekleyip güçlendiren ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve hukuksal koşullar saptanmalı ve bu koşullar güçlendirilerek devam ettirilmelidir ki, demokratik sistem geriye döndürülemez biçimde güçlendirilebilsin. Bu amaçla gerçekleştirilmesi gereken ilk koşul demokratik bir seçim mekanizmasının kurumsallaştırılmasıdır.

3.1. Demokratik Bir Seçim Sürecinin Kurumsallaştırılması

Siyasal iktidarın kuruluşundaki usuller açısından demokratik sürecin özünü seçimler oluşturur. Bu amaca hizmet edecek bir seçimin, seçme hakkının demokratik ilkeleri olan eşitlik, genellik, bireysellik, gizlilik ve serbestlik ilkelerine uygun olması gerekir (Karamustafaoğlu, 1970: 130-135).

Demokratik siyasal sistemlerde yurttaşların katıldığı en etkin ve en kapsamlı siyasal eylem olan seçimin dört amacı vardır. Lakeman ve Lambert (1962:24) bu amaçları şöyle sıralamaktadırlar:

- a) Seçmenlerin kanılarına uygun yasamanın oluşturulması.
- b) Seçmenlerin istekleri doğrultusunda bir yürütme organının kurulması.
- c) Yürütme işlevine en uygun temsilcilerin seçilmesi.
- d) Güçlü ve istikrarlı bir hükümetin oluşturulması.

Sıralanan bu amaçlardan anlaşıldığı gibi seçim, yönetenlerle yönetilenler arasında siyasal düzlemde kurulan, siyasal nitelikli bir ilişkidir. Siyasal nitelikli bu ilişkinin iki farklı işlevi vardır. Seçimin birinci işlevi, seçmenlerle ilgili olup seçmenlere şu imkanları sunar:

- a) Seçmenler, seçim aracılığıyla hükümet ve/ya hükümet politikaları arasında tercih yapabilme olanağına sahip olurlar.
- b) Seçimler sayesinde seçmenlerle seçilenler arasında periyodik ve karşılıklı etkileşim sağlanır.
- c) Yurttaşların siyasal rejime bağlılığı gelişir Rose ve Mossawir (1967: 174).

Seçimin diğer işlevi siyasal sistemle ilgilidir. Bunlar; hükümet kararlarını etkileme ve yöneticilerin denetlenmesi ile rejimin meşruiyet ve güvenliğinin sağlanmasıdır (Rose, Mossawir, 1967: 177). Seçim sayesinde ki, demokratik bir siyasal sistem halka dayandırılarak biçimsel yönden bir meşruiyete kavuşturulur ve siyasal sistem içinde iktidarın barışçıl bir sürece dayalı olarak el değiştirmesi sağlanır. Seçimin iktidar değişimi sağlayan bu işlevi özellikle önemlidir. Çünkü, seçimin bu işlevi aracılığıyla demokratik sistem demokratik kurallar çerçevesinde sürdürülebilir bir nitelik kazanır.

Dahl'a göre temsili kurumların öneminin anlaşılması, ancak seçimin varlığıyla mümkündür (Pammett, 1999: 49). Zira, demokrasinin gereklerinden olan referandum ve vatandaşların kendi kararlarını kendilerinin alması ile demokratik kurallar çerçevesinde kamu politikalarını sorgulamalarına imkan veren parlamentoya dayalı bir yönetim ancak seçimle var olabilir. Kuşkusuz, seçimin bu işlevlerini yerine getirebilmesi, kamusal kararların alınmasında seçmenlere sağlayacağı performansla yakından ilişkilidir. Şayet, seçim böyle bir performansı sağlamaktan uzak ise, vatandaşlar seçime ve siyasal sisteme karşı kuşku ve düşmanlık içinde olabilirler; onların gözünde sistemin çoğunluk yönetimine dayalı olduğu kuralı sadece bir aldatmaca olarak kalır.

Bu açıklamalara göre seçim, demokratik kurumsal sürecin işlerliğini sağlamak açısından olmazsa olmaz bir nitelik taşımaktadır. Dolayısıyla, kurulan bir demokrasinin sürekliliği seçimlerin demokratik özelliğinin bozulmaksızın sürdürülebilmesine sıkı sıkıya bağlıdır.

Seçime yanlış işlevler de yüklenilmemelidir. Seçim, ekonomik sorunların, mali sıkıntılarının, gelişmemenin veya yolsuzluk ve suiistimallerin çözümü değildir. Ama ekonomik, mali, sağlık, dış politika v.b. yönlerden başarısız olmuş bir hükümetin değiştirilmesi, ancak seçim sayesinde olur. Demokratik nitelikleri bozulmamış bir seçim mekanizması var olduğu sürece yurttaşlar antidemokratik çözümlere bel bağlamaz, başarısız bir hükümetten kaynaklanan sorunları rejime mal etmezler. Başarısız bir hükümetten seçim, yani demokratik sistem sayesinde kurtulabileceklerini bilirler.

Demokratik sürecin özünü oluşturan, seçmenler ve siyasal sistem açısından birçok önemli işleve sahip olan seçimin varlığı, demokrasi için zorunlu ama yeterli değildir. Bugün dünyada sayıları 118'e ulaşmış demokratik ülke bulunmaktadır (Zakaria, 1999: 7). Ancak, bunların büyük çoğunluğu tam anlamıyla demokratik olarak nitelendirilemeyen seçimli demokrasilerdir. Meksika, Arjantin, Peru, Rusya, Slovakya, Hırvatistan, Endonezya, Singapur ve Türkiye seçimli demokrasilerden bazılarıdır.

3.2. Sürdürülebilir Bir Ekonomik Gelişme Düzeyi

Demokrasi ile ekonomi arasındaki ilişki konusunda gerek siyasal bilim gerekse ekonomi çalışmalarında olumlu ve olumsuz farklı görüşler bulunmaktadır. Olumsuz görüşün en güçlü görünen dayanağı geçen yüzyılın ikinci çeyreğinin sonu ile üçüncü çeyreği arasındaki zaman sürecinde sosyalist ülkelerin sağladıkları göz

alıcı ekonomik başarılarıdır. Bu ülkelerde ekonomik başarı uğruna halkın siyasal haklardan vazgeçmeleri öngörülerek, demokratik olmayan ortamda merkezi bir planlama ile ekonomik başarı sağlanmıştır. Gupta, Modhavan ve Blee (1998) diktatoryal rejimlerin ekonomik gelişmeyi çeşitli nedenlerle destekleyici özellik gösterdiklerini ileri sürmektedirler. Buna göre diktatoryal bir yönetim, popülist davranmamak açısından demokratik bir yönetime göre daha şansıdır. Çünkü, demokratik olmayan yönetimler toplumun acil gereksinmelerini yatırım akışı lehine daha kolay kısımlarabilirler. Ekonomik gelişme açısından önemli iki unsurdan sermayenin verimliliğinin sabit kabul edilip, yatırım oranının gelişme düzeyini belirleyeceği ileri sürüldüğünde demokratik olmayan rejimlerin ekonomik gelişme açısından daha elverişli olacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Eski sosyalist ülkelerde kısa zamanda yakalanan ekonomik başarının altında da bu neden yatmaktadır. Bu ülkelerde kitlesel tüketim kısıtlaması, tasarruf ve yatırımların ulusal gelirin üzerinde oluşmasına neden olmuş, bu da daha fazla yatırım ve daha yüksek bir ekonomik büyüme düzeyi anlamına gelmiştir.

Demokrasi-ekonomi ilişkisine ait diğer olumsuz görüşler şöyle özetlenebilir: Singapur eski Başbakanı Lee Kuan Yew'e atfen "Lee Tezi" olarak da adlandırılan ilk görüş, demokratik bir sistemin içerdiği sivil ve siyasal haklar nedeniyle ekonomik kalkınma ve büyümeyi olumsuz etkileyeceğini ileri sürmektedir. İkinci görüş, yoksul insanlara siyasal haklar ile ekonomik ihtiyaçlar arasında tercih yapma hakkı verildiğinde yoksul insanların ikinciyi tercih edecekleri esasına dayanır. Buna göre, ekonomik yoksunluk ve sefaleti ortadan kaldırmayı amaçlayan yoksul insanlar, öncelikli hedefleri ekonomik kalkınma ve büyümenin önünde engel olan siyasal haklar konusunda fazla ısrarcı olmazlar. Üçüncü görüş ise sivil ve siyasal haklara yapılan vurguyu Asya ülkelerine uygun düşmeyen, Batı dünyasına özgü bir vurgu olarak kabul eder. Çünkü, bu vurgu Asya değerlerine ters olup, bu değerleri taşıyan Asya halkı, haklara oranla düzen ve disipline daha eğilimlidir (Sen, 2004: 208-9).

Demokrasi-ekonomi ilişkisine ait diğer bir olumsuz görüş demokrasinin erken dönemde sahip olduğu kötümser nitelikli mirastır. Çağlar boyunca birçok düşünür demokrasiyi yoksul ve mülksüz toplumlar için geçerli bir yönetim biçimi olarak ele almıştır. Örneğin, Aristoteles'e göre demokrasi, özgür yoksulların çoğunluğu oluşturdukları bir yönetim olup, bu yönetim biçiminde çoğunluğun iradesi geçerlidir. Aristoteles, demokrasiyi eşitlik ilkesine dayanan bir yönetim olarak kabul eder. Ancak, Aristoteles toplumun iki tür insandan oluştuğunu ileri sürer. Bunlar; soylular ya da ileri gelenler ve soylu olmayanlar diğer bir deyişle aşağı tabaka insanlardır. Demokrasi, bu aşağı sınıfların yönetimde olduğu bir düzen olması açısından, aslında Aristoteles tarafından istenilmeyen bir yönetim biçimidir. Eflatun'a göre (2001:220) ise demokrasi "(a)labildiğine zengin olmak isteğinin, doymak bilmez bir mal açlığının sonucu"dur. Eflatun'un bu nitelemesini demokrasinin erken dönem sosyalist bir değerlendirmesi olarak kabul etmek olasıdır. Zaten, Russell, Eflatun'un Devlet adlı eserini sosyalist bir eser olarak nitelendirir (Bhagwati, 1996: 47).

Günümüzde artık demokrasi-ekonomi arasındaki ilişki ile ilgili olarak ileri sürülen bu olumsuz görüşler geçerliliğini yitirmiştir. Sosyalist ülkelerin kısa sürede önemli ekonomik başarılar elde ettikleri bir gerçektir. Örneğin, SSCB’de 1928 ile 1955 yılları arasında GSMH’nin yıllık artış hızı yüzde 4.4 ile 6.6 arasında olmuş, neredeyse bir kuşaktan daha kısa bir sürede ülke bir sanayi devine dönüşmüştür (Fukuyama, 1996: 136). Ancak, sosyalist sistemler yakaladıkları bu hızlı ekonomik büyümeyi sürdürememişlerdir. Bu başarısızlığın nedenleri çeşitlidir. Öncelikle, merkezi planlamaya dayalı bir ekonomik düzen sürekli kamulaştırmalar gerektirir (Berger, 1996: 10). Sürekli bir kamulaştırma ancak demokratik olmayan bir sistemde mümkündür. Yani, sosyalist bir sistemde yakalanan hızlı bir ekonomik gelişme düzeyini koruyabilmek ancak, sistemin genel anlamda her geçen gün biraz daha otoriterleştirilmesiyle olanaklı olabilir. Böyle bir otoriterleşme sürecinin uzun süre devam ettirilemeyeceği ise amprik bir gerçektir.

İkinci olarak, ekonomik gelişme açısından sermayenin verimliliğinin sabit olduğu varsayımı gerçek yaşamda doğrulanmamıştır. 1980’li yıllara gelindiğinde sosyalist ülkelerin muhteşem kalkınma hızlarının artık mazi olduğu ve gelişme sürecinde yatırım oranı kadar sermayenin verimliliğinin de büyük etkisi olduğu ortaya çıkmıştır.

Üçüncü olarak, ister kapitalist ister sosyalist olsun her toplumda sanayileşme modernleşmeyi de beraberinde getirir. Sovyetler Birliği’nde de durum böyle olmuştur. Sanayileşme geleneksel toplum yapılarını alt üst etmiş, bir taraftan toplumun eğitim düzeyinin yükselmesine diğer taraftan geleneksel otorite biçimlerinin modern bürokratik biçimlere dönüşmesine neden olmuştur. Sanayileşme ile modernleşme arasındaki bu determinist ilişki bir bakıma sosyalist sistemlerin içsel krizini oluşturmuştur.

Dördüncü olarak, ekonomik yapı, gelişme sürecinin ilerleyen evrelerinde giderek daha çok adem-i merkeziyetçi bir karar alma sürecini gerektirir. Başlı başına karmaşık bir yapı olan ekonomi, gelişme süreci ilerledikçe daha da karmaşıklaşır. Böylesine kompleks bir yapının insanın sınırlı bilgisiyle bir bütün olarak ve en ince ayrıntısına kadar planlanması, diğer bir deyişle merkezi planlama bu kompleks yapının kimi yönlerinin yanlış öngörülmesine kimi yönlerinin de hiç tahmin edilememesine neden olur.

Son olarak, sosyalist ekonomilerde ekonomik hesap olanaksızdır. Fiyatlar piyasa yerine kamulaştırılmış ekonominin merkezinde belirlenir. Yani, Mises’in de belirttiği gibi sosyalist sistemlerde para faktör fiyatlarını temsil etmez. Çünkü, sosyalist bir sistemde söz konusu olan siyasal kurallara göre yürütülen bir ekonomik faaliyettir.

Otoriter ve totaliter sistemlerin ekonomik kalkınma amacıyla sivil ve siyasal özgürlüklerin kısıtlanmasını zorunlu görmelerine karşın, kalkınmayı geniş anlamda özgürlük temelinde tanımlayan Sen, (2004:17-8) bu bağlamda demokrasi ile ekonomiyi amaçsal olarak birleştirmektedir. Sen’e göre “kalkınma, özgürlüğü ortadan kaldıran başlıca nedenlerin, zorbalığın, yoksulluğun, sistematik toplumsal yoksunlukla birlikte yetersiz iktisadi fırsatların, baskıcı devletlerin

hoşgörüsüzlüğünün ya da aşırılıklarının yanı sıra kamusal hizmetlerdeki ihmalin ortadan kaldırılmasını gerektirir". Böylece kalkınma ile sivil ve siyasal haklar da karşıt değerler olmaktan çıkarak bütünler değerler olmaktadır.

Demokrasinin erken dönemde sahip olduğu kötümser mirastan kaynaklanan olumsuz görüş de artık geçerliliğini yitirmiştir. Günümüzde geçerli olan tüm insanların hukuksal eşitliği düşüncesidir. Artık, demokrasi ile kastedilen hukuksal yönden eşit insanların kurduğu bir sistemdir; Antik Yunan kaynaklı düşüncede olduğu gibi düşük düzeyli, tamahkar ve sıradan insanların kurduğu bir sistem değil.

Demokrasi ile ekonomik gelişme arasında olumlu bir ilişki bulunduğunu ileri süren çalışmalar da oldukça yoğundur. Bunların başında Lipset'in çalışması vardır. Lipset, (1986: 31-4) ekonomik göstergeler olarak kişi başına gelir, kişi başına doktor sayısı, kişi başına telefon, radyo ve gazete sayısı ve sanayileşme, eğitim ve kentleşme ölçütlerini kullanarak siyasal sistemleri sınıflandırmıştır. Avrupalı ve İngilizce konuşan ulusları "istikrarlı demokrasiler" ve "istikrarsız demokrasiler ve diktatörlükler" olarak ikiye ayırmıştır. Latin Amerikalı ulusları ise, "demokrasiler ve istikrarsız diktatörlükler" ve "istikrarlı diktatörlükler" olarak sınıflandırmıştır. Araştırmanın bulgularına göre Lipset, ekonomik yönden gelişmiş ülkelerin demokrasi açısından da istikrarlı ülkeler olduğunu ileri sürmüştür.

Lipset (1986:43) tarafından yapılan bir başka araştırmaya göre ise ekonomik olarak geri toplumlarda otoriter ve totaliter partilerin gelişmiş toplumlara oranla daha yüksek oy aldıklarıdır. Lipset, bu çalışmasını Fransa, İzlanda, Çekoslovakya, Finlandiya, Batı Almanya, Macaristan, İtalya ve Avusturya'dan oluşan sekiz ülkede yapmıştır. Bu ülkelerin 1949'daki kişi başına düşen gelirleri 500 doların altındadır. Komünist Partisi'nin bu ülkelerdeki oy oranı her zaman yüzde 16'dan fazla olmuştur.

Przeworski, (1996b:66) ekonomi ve demokrasi arasındaki ilişkiye ait istatistiksel çalışmalarla ilgili olarak konjonktüre dikkat çekmektedir. 1987 yılından önce yayımlanmış olan 11 çalışmadan sekiz tanesi otoriter rejimler lehine sonuç taşırken, 1987'den sonra yayımlanan dokuz çalışmanın tamamı demokratik rejimler lehine sonuçlar taşımıştır. Przeworski, bu çalışmalarla ilgili olarak farklı sonuçların farklı dönemlerden kaynaklanamayacağına göre istatistiklerin ideolojik amaçlı kullanıldığını ileri sürmekte ve demokratik sistemle ekonomik gelişme arasında doğru orantılı bir gelişme olup olmadığını bilginin bugünkü sınırlarıyla kesinleştirebilecek durumda olmadığını belirtmektedir. İstatistiksel çalışmalarda bu farklı sonuçlar nedeniyle Sen, (2004:210-1) dikkatlerin ekonomik kalkınma ve büyümenin içerdiği nedensel süreçlere yönlendirilmesi gereğine işaret etmektedir. Bu bağlamda rekabete açıklık, uluslararası piyasaların kullanılması, yüksek düzeyde bir okuryazarlık ve temel eğitim, başarılı bir toprak reformu ve yatırım, ihracat ve sanayileşme için kamusal teşvik uygulaması ekonomik kalkınma ve büyüme açısından son derece önemli konulardır. Bu politikaların demokrasiyle bağdaşmayıp, otoriter uygulamalarla bağdaştığına ilişkin hiçbir kanıt bulunmamaktadır.

Bu farklı görüşlerin varlığı bir vakıa olmasına rağmen, konumuz açısından önemli olan bunlar değildir. Bizim için önemli olan demokratik sistemin sürdürülebilirliği ile sahip olunan ekonomik düzey arasında bir ilişkinin var olup olmadığı, şayet varsa bu ilişkinin ne yönde olduğudur. Huntington'a göre hem demokrasiye geçiş hem de demokratik sistemin devamlılığı ile ekonomik durum arasında olumlu bir ilişki vardır. Huntington, ünlü Üçüncü Dalga adlı eserinde demokrasiye geçiş için belli bir ekonomik düzeyin gerekli olduğunu vurgular. Hatta, Huntington'a göre (1993:66) demokrasi için gerekli bu ekonomik düzey, aşılması gereken bir eşik konumundadır. Aslında, Huntington'ın bu düşüncesini yanlışlayabilecek örnekler bulmak oldukça kolaydır. Sözgelisi, Hindistan, Kosta Rika ve ilk dönemlerinde ABD yetersiz ekonomik koşullarına rağmen uzunca bir süre demokrasiyi sürdürebilmişlerken, geçmişte Japonya ile Nazi Almanyası, günümüzde ise Çin sahip oldukları belli bir ekonomik düzeye karşın demokratik bir yönetim oluşturamamışlardır. Ayrıca, Sen'in de (1999:6) belirttiği üzere demokrasi ile ekonomik kalkınma ve büyüme arasındaki ilişkiye ait olumlu ve olumsuz yönde birçok örnek gösterilebilirse de bunları genelleymek güçtür. Sonuçların kesinleştirilerek genellenebilmesi için daha çok ve daha kapsamlı deneysel çalışmalar zorunlu gözükmektedir. Her ne kadar demokratikleşme sürecinde antidemokratik yönetimlerin yıkılışındaki önemli faktörlerden birisi ekonomik kriz ya da çöküntü olsa da, daha önce de belirtildiği gibi, Latin Amerika'da birçok otoriter yönetim ekonomik krize rağmen ayakta kalabilmiştir. Dolayısıyla, demokratikleşmenin ekonomik teorisinden söz etmek pek kolay değildir. Bunun yerine yapılması gereken hangi ekonomik koşulların demokrasiyi destekleyeceğinin saptanmasıdır (Haggard, Kaufman, 1999).

Sürdürülebilir bir ekonomik düzeyin demokratik sistemin devamlılığına katkısı iki yolla gerçekleşebilir. Bunlar; mülkiyet hakları ve bireysel hak ve özgürlüklerin kullanımının işlevselliğinin artırılması ile bireysel özgürlüktür.

Konunun birinci yönü olan mülkiyet hakları bağlamında siyasal sistemin demokratik olmasının önemi açıktır. Demokratik olmayan sistemlerde birçok temel hak ve özgürlükte olduğu gibi mülkiyet hakkı da yönetici elitlerin iradesine bağlıdır. Bu bağlılık, çoğu zaman ülkedeki sermaye akışını engeller. Demokratik sistemlerde olması gereken ise kaynakların anayasal sınırlar içinde kitle temelli olarak serbestçe dağılımının sağlanmasıdır. Ancak bu sayede demokratik ülkelerde yeniliklere açıklık mümkün olabilir.

Demokrasi ile ekonomi arasındaki ikinci pozitif eklemlenme noktası bireysel özgürlüktür. Günümüz demokrasileri birey temellidirler ve her geçen gün biraz daha fazla olarak birey üzerinden tanımlanmaktadırlar. Böyle olmasından da doğal bir şey yoktur. Çünkü, demokratik sistemin temel öznesidir birey. Bu temel öznenin, kendisine tanınan hak ve özgürlükler aracılığıyla siyasal sistem içinde demokratik anlamda katılımcı bir rol oynayarak etkin hale gelebilmesi özgür olmasına bağlıdır. Özgür ve sürdürülebilir eylemlilik ise kalkınmanın en önemli itici gücüdür. Sen'in (2004:19) ifadesiyle "özgür eylemlilik kalkınmanın bizatihi "kurucu" bir parçası olarak kalmaz, aynı zamanda başka türden özgür

eylemliliklerin güçlenmesine de katkıda bulunur". Bireyin özgürlüğü konusunda ise siyasal ve hukuksal nedenlerden ayrı olarak ekonomik düzeyin önemli rolü vardır. Bireyin özgürlüğü, bir taraftan tanınan haklar ve gösterilen hoşgörü ile mübadele ve ticari faaliyette bulunma olanağının güvence altına alınmasından, diğer taraftan insan kapasitesinin oluşumu ve kullanımı bakımından yaşamsal öneme sahip temel sağlık hizmetlerinden yaralanma ve temel eğitim alma gibi olanakların geliştirilmesi amacıyla verilen kamusal destekten etkilenir (Sen, 2004: 62). Birey ekonomik düzeyi elverdiği ölçüde eğitim alabilir, iletişim olanaklarından yararlanır ve buna bağlı olarak örgüt kullanma yoğunluğu artar. Fukuyama'nın (1996:145) deyimiyle "toplum daha zengin ve daha güvenli hale geldikçe, insanlar da, kendi statüleri ve siyasal katılım gibi maddi olmayan hedeflerin peşinde koşabilecek ölçüde" özgürleşirler. Ekonomik yoksunluk anlamında işsizlik birey açısından özgürlük, inisiyatif ve beceriler üzerindeki uzun vadeli zayıflatıcı etkilerin kaynağını oluşturur (Sen, 2004: 37). Ayrıca, özgürlük yoksunluğunun uygulamalar ve fırsatlar olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. Fırsatlar boyutu ekonomik temelli olup, bu iki boyut arasında karşılıklı bir ilişki de söz konusudur (Sen: 2004: 32). Hatta, bu açıdan düşünüldüğünde bireyin siyasal katılımının önemli bir belirleyicisinin bireyin ekonomik düzeyi olduğu söylenebilir. Lipset'e göre, (1986: 48) ekonomik düzeyin yükselişine paralel olarak toplumdaki aşağı sınıfların otoriter ya da totaliter ideolojilere bağlanmaları zayıflar, aşırı öğretilere karşı direnci artan toplum, birbirine bağlı bu çapraz etkilerle demokrasiye daha sıkı bağlanır. Ekonomik yapıdaki çöküş ise toplumsal uyumsuzlukları, siyasal kutuplaşmaları sonuç verirken, ordu ve diğer önemli toplumsal grupları demokrasiden vazgeçme konusunda teşvik eder; yapısal gerginlikler otoriterleşmeye, kutuplaşmalar da demokratik sürecin başarısızlığına neden olabilir. Ekonomi konusunda demokratik yönetime olan güvenin erozyona uğraması, sadece elitler arasında değil, aynı zamanda toplumun bütününde otoriter çözümlerin cazibesini artırabilir. Bu sürecin ileri aşaması ekonomik çöküşe paralel olarak artan suçlar, grevler, ayaklanmalar ve değişik siyasal gruplar arasında oluşan kutuplaşmalar ile buna bağlı şiddet eylemleridir. Toplumsal düzenin bozulup kutuplaşmaların artması ise ordunun değişik düzeylerdeki müdahalelerine klasik bir haklılaştırma olabilir (Haggard, Kaufman, 1999).

3.3. Demokratik Siyasal Kültür

Sürdürülebilir bir demokrasi için belli bir ekonomik düzeyin korunması gerekli, ama yeterli değildir. Günümüzde ekonomik açıdan iyi bir gelişme düzeyini yakalamış ve yıllardan beri de devam ettirme başarısı göstermiş Çin'de demokrasiye geçiş açısından herhangi bir gösterge bulunmamaktadır. Çünkü, demokrasiye geçiş ve demokrasinin sürdürülebilirliği için elde edilen ekonomik başarıların demokratik bir siyasal kültürle desteklenmesi gerekir.

Öyleyse demokratik siyasal kültür nedir? Demokrasinin devamlılığı için gerekli demokratik siyasal kültürün içerdiği davranışsal kodlar neler olabilir?

Demokratik kültürde gruba karşı birey ve bireye güven ön plandadır. Özgürlük, otoriteden öncelikli olduğu gibi, haklar da sorumluluklardan önce gelir. Demokratik siyasal kültür, insanların bizzat kendilerini haklara ve ifa edecekleri sorumluluklara sahip vatandaşlar olarak düşünebilmelerini gerektirir. Demokrasi, farklılığı kabullenmeyi ve “farklı grupların birbirlerinin varlığına, özgürlüğüne, meşruiyetine ve siyasal eşitliğine tahammül etmesini” içerir (Yılmaz, 2000: 65).

Demokratik kültürün önemli unsurlarından birisi empatidir. Bir kimsenin kendisini başkasının yerine koyabilme yeteneği demek olan empati, “çağdaş toplumlarda sosyal sonuç olarak hoşgörüyü ve demokratik tavırlara veya köksüzlüğe ve düzensizliğe gideceğini belirleyen diğer özel koşullarla birlikte genel bir kişilik karakteristiğidir” (Lipset, 1986: 42).

Demokraside tüm toplumsal kesimler, politika yapımında kaybetme olasılıklarının bulunduğunu bilmeli ve bu nedenle demokratik pazarlık sürecinde ortaya çıkan sonucu kabullenebilmelidirler. Böyle bir farkındalık ve kabullenme, asgari bir toplumsal uzlaşmanın varlığıyla mümkündür. Uzlaşmanın olmaması durumunda güçlü kesim ya da kesimler demokratik pazarlığın sonuçlarını reddederek sistemi tıkayabilirler. Hatta, iktidarı aşırı düzeyde sahiplenmiş bir kesim, sistemi tamamen bozabilir (Yılmaz, 2000: 48). Nitekim, Almanya’da Nazilerin iktidarı ele geçirerek sistemi bozmaları bu şekilde olmuştur.

Demokratik bir siyasal kültürde bireysel ve toplumsal muhalefet anlayışı ve geleneği ile farklı toplumsal kesimlerin ve siyasal rakiplerin düşman görülmemesi içkindir. Demokratik siyasal kültür alternatif değer sistemlerine hoşgörüyü gerektirdiğinden azınlık hakları ile uzlaşma çabasına karşı saygıyı zorunlu kılar. Dinsel fundamentalizm tarafından tehdit edilen bu değerlerin korunması özellikle önemlidir. Çünkü bu değerler sadece yeni demokrasiler için değil, her yönüyle konsolide edilmemiş olsa da belli bir süredir yerleşikliğini devam ettiren birçok eski demokrasiler bakımından da tehditlerle yüz yüze kalabilmektedir (Przeworski et. al. , 1995: 61-2). Demokratik kültür, direnme hakkından dolayı protest bir yöne de sahiptir. Demokratik toplumlarda bireyler, antidemokratik uygulamalar yapan iktidarlara karşı demokratik kültürün protest yönünü ortaya koyarak, yasal çerçevede hak ve özgürlüklerine sahip çıkarlar. Bu sahip çıkmanın boyutları, bazen, sivil itaatsizlik çerçevesinde şiddet içermeksizin yasa dışına bile çıkabilir.

Demokratik kültürde halk, hükümetle rejimi birbirinden ayırır. Hükümetin başarısız olması durumunda halk, hükümet değişikliği ister. Böyle bir değişim yeni politikalar ve yeni umutlar demektir. Demokratik siyasal kültürde otoritarizm, güçlü lider yönetimi, kişi kültü ve total düşünce gibi demokratik olmayan kültürel unsurlar baskın nitelik taşımaz. Demokraside amaçlar hiçbir biçimde araçları meşru kılmaz. Demokraside öncelikli hedef insan haysiyet ve saygınlığının korunması ile iktidarın istismarının önlenmesidir.

Yılmaz’ın (2000:144) Almond ve Verba’dan aktardığına göre demokratik siyasal sistem “yüksek düzeyde farklılaşma ve sekülerleşme ile alt sistem otonomisi ve katılımcı kültürün” sonucudur. Siyasal kültürün sekülerleşmesi,

pragmatik pazarlık ve uzlaşmaya olanak vermekte, böylece sistemle bütünleşme sağlanmaktadır.

Demokrasi bireye güvenen, ötekine saygı gösteren ve işbirliğini olumlulayan bir kültürde işlerlik kazanır. Demokrasinin yerleşmesi demokratik kişilikle olabilir. Demokratik kişilik, inisiyatif sahibi, mütakabiliyet esasına inanan, yanılabilirliğini kabul eden, deneyselci zihniyet sahibi, eleştirel, esnek ve açık fikirli, uzlaşmacı, hoşgörülü, güven ve sorumluluk sahibi olmayı gerektirir (Sarıbay, 2000: 115).

Kalaycıoğlu'na göre (1995:50-1) demokratik kültür şu beş özelliği içerir: Toplumsal hoşgörü, başkalarına güven ve başkalarıyla birlikte hareket, demokrasinin kurum, kural ve kuruluşlarına güven, siyasal etkinlik ve siyasal ilgi.

Demokrasiyi kurmuş ülkelerde bu niteliklere sahip bir demokratik kültür oluşmadan demokrasinin sürdürülebilir bir özellik kazanması güçtür. Kültürel ortam oluşmayınca kurulan demokrasi bir elit projesi olarak kalmakta, demokrasiye işlerlik ve derinlik kazandırma adına jakoben yol ve yöntemler devreye sokulmaktadır. Başvurulan her antidemokratik uygulama, ülkelerin siyasal kültüründe demokrasi dışı gelenekler oluşmasına neden olmakta ve kültürde oluşturulmaya çalışılan demokratik dönüşümü sulandırmaktadır.

3.4. Sivil-Asker İlişkilerine Demokratik Bir Yön Vermek

Demokratik bir siyasal sistemde ordu, sivil yönetime ulusal güvenlik konusunda kurmay hizmeti veren bir kurumdur. Ordu kurumsal olarak kendi içinde düşünüldüğünde hat örgüt niteliği taşıırken, sivil yönetime göre kurmay örgüt niteliğindedir.

Demokratik bir siyasal sistemin demokratik özelliğinin devamlılığı, ordunun bu özelliğinin korunmasına bağlıdır. 1943 yılında başlayan ikinci demokrasi dalgası sürecinde demokrasiye geçmiş olan birçok ülke, ordunun siyasal alana müdahalesiyle birer birer askeri yönetime teslim olmuşlardır. Türkiye, Yunanistan, Filipinler, Peru, Arjantin, Brezilya, Şili, Nijerya, Endonezya ve Uruguay bu ülkelerden bazılarıdır. 1958'de başlayıp 1975 yılına kadar devam eden 17 yıllık ikinci ters dalga döneminde 22 ülke demokratik niteliğini yitirmiştir. Bu konuda ordunun siyasete müdahalesi baş etken olmuştur (Huntington, 1993: 11-7).

Filipinler'de 1972 öncesinde ordunun yönetimde fazla bir ağırlığı yoktur. 1972'de yapılan sıkıyönetim ilanı ile birlikte durum değişmiş, Marcos yönetimiyle birlikte ordu siyasal alanın merkezine yerleşmiştir. Böylece ordu, hükümet politikalarında giderek daha fazla belirleyici ve uygulayıcı olmaya başlamıştır. Sıkıyönetimle birlikte ordu bir taraftan tutuklamalar ve yargılamalarda bulunurken diğer yandan medya üzerinde ağır bir baskı kurmuştur (Amin v.d. 1995: 246).

1972'de 60 bin kişilik olan Filipin ordusu sekiz yılda üç kata yakın bir artış sağlayarak 1980'de 160 bin kişiye ulaşmıştır. İstihbarat birimleri büyütülerek Ulusal İstihbarat ve Güvenlik Kurulu (NISA) kurulmuştur. Polis kuvvetlerinin denetimi yerel yönetimlerden alınarak Filipinler Jandarma Kuvvetleri'ne

verilmiştir. 1972’de ulusal bütçenin yüzde 0,77’si olan askeri bütçe 1986’da yüzde 8,66’ya yükselmiştir (Amin v.d. 1995: 247).

Bütün bu sayısal ve ekonomik güçlendirmeler ordunun, Yeni Halk Ordusu (NPA) ve diğer asilerle savaşmakta olduğu gerekçesiyle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır (Amin v.d. 1995: 247). Dikkat edilirse, 1972’de başlatılan asker lehine değişikliklerle ordu bir yandan hat örgüt niteliği kazanırken, diğer yandan giderek siyasallaşmıştır.

Ordu içindeki reform yanlısı bir grup olan Silahlı Kuvvetler Reform Hareketi’nin (RAM) desteğiyle Marcos yönetimi devrilip 1986’da Aquino iktidara gelince, ordunun siyasallaşmasını önleme açısından bir fırsat doğmuştur. Aquino, bu konuda hem askeri hem siyasal hem de kamusal desteğe sahip olmasına karşın, ordunun gösterdiği biçimsel ve özgül direnç nedeniyle bu fırsatı değerlendirememiş; sadece ordu içindeki hizipleşmeyi önlemekle yetinmiştir. Sonuç olarak altı darbe girişimi yaşanmış, başarılı olmasa da her darbe girişimi ordunun gücünü biraz daha artırmıştır (Amin v.d. 1995: 248). Çünkü, darbe örgütleyebilmek siyasal kararları, halkın temsilcileri aracılığıyla belirlemek yerine, namlunun ucuyla dayatmak demektir.

Filipinler’deki bu gelişmelere karşın, ikinci ters dalga döneminde askeri yönetime teslim olan diğer bir ülke Yunanistan’daki gelişmeler farklı olmuştur. 1967’de iktidarı ele geçiren askeri yönetim Kıbrıs savaşında başarısız olunca 1974 Ağustos’unda yerini Karamanlis hükümetine bırakmıştır. Demokrasiye geçişin bu ilk aşamasında askeri liderler Karamanlis’in bazı tank birliklerinin Atina’dan çekilmesi yolundaki isteğine uymak istememişlerdir. Bunun üzerine Karamanlis’in yanıtı şu olmuştur: “Ya tankları Atina’dan çekersiniz, ya da halk sorunu Anayasa Meydanı’nda halleder”. Karamanlis’in bu kararlılığı üzerine tanklar Atina’dan çekilmiştir (Huntington, 1993: 228).

Daha sonraki darbe girişimleri karşısında da Yunan sivil siyasal güçleri demokrasi konusundaki kararlılıklarını sürdürmüşlerdir. 1975 yılındaki darbe girişiminden sonra Karamanlis 18 ay gibi kısa bir sürede tüm suçlama ve yargılamaları sivil mahkemelerde sonuçlandırmıştır (Huntington, 1993: 214).

Bugün Filipinler demokrasisi ile Yunan demokrasisi arasında Yunan demokrasisi lehine gözle görülebilir bir düzey farklılığı bulunuyorsa, bu konuda iki ülkedeki ordunun yönetim içindeki farklı yerinin etkisinin bulunduğu söylenebilir.

Filipinler ve Yunanistan’daki gerçekler demokrasinin sürdürülebilirliği açısından ordunun siyasal arenadan uzak tutulması gereğini ortaya koymaktadır. Bu amaçla yapılması gereken ilk iş ordunun profesyonelleştirilmesidir. Ordunun siyasallaştığı, siyasal sisteme sık sık ideolojik ve değer yüklü müdahalelerde bulunduğu sistemlerde demokrasinin meşruiyet temelleri zayıflar. Ordu yeni bir meşruiyet kaynağı olma yolunda ilerler. Ordunun profesyonelleştirilmesi bunu önleyeceği gibi, aynı zamanda ordunun rejime ilişkin inançları oluşturma ve bunları koruma eğilimini de geliştirir (Dahl, 1996: 316). Ordunun profesyonelleştirilmesinde çeşitli araçlardan yararlanılabilir. Huntington (1993:237) bu araçlar arasında özendirme, demokratik bir doktrin aşılama, askeri

okul programlarının siyasaldan profesyonel amaçlara doğru değiştirilmesi, terfi sistemlerinin yenilenmesi gibi araçları saymaktadır. Bunlardan farklı olarak ordunun sayısal açıdan küçültülüp araç-gereç bakımından donanım düzeyinin yükseltilmesinden de yararlanılabilir.

Orduyu siyasetten uzaklaştırmada kullanılacak ikinci bir yöntem misyon değişikliğidir. Gelişmekte olan demokrasilerde ordu genellikle iç güvenlik görevini elinde tutar. Ordunun siyasallaşmadan arındırılabilmesi için silahlı kuvvetlerin askeri nitelikte olmayan görevleri, bu arada iç güvenlik görevini bırakarak tamamen dış savunmayı kendine misyon kabul etmesi gerekir (Huntington, 1993: 238).

Üçüncü bir yöntem, ordu içindeki kara gücünün ağırlığını deniz ve hava güçleriyle dengelemek hatta azaltmaktır. Çünkü, tarihsel olarak kara gücünün fazla olduğu ordulara sahip ülkeler ya otoriter olmuşlar ya da otoriterleşmişlerdir. Sparta devleti bu konudaki en eski örneklerden biri olup, bu özelliğinden dolayı garnizon devlet olarak da nitelendirilmiştir (Lipson, 1984: 142).

Son Irak savaşında da belirli teknolojik donanımdan yoksun, ama sayıca kabarık bir kara ordusuna sahip olmanın fazlaca önemli olmadığı bir kez daha görülmüştür. Sahip olunan niteliksel açıdan yetersiz nicelik olarak kabarık bir ordu işlev olarak ancak ülke içine dönük olmuş, ülkede otoriter bir rejimin kararlılığını sağlamıştır; bir ordudan beklenen yurdu dış tehdit ve taarruzlara karşı koruma görevinde ise tam bir başarısızlık sergilemiştir.

Buna göre, demokratik sistemin korunması açısından ordunun siyasetten uzaklaştırılması ve bunun kararlılıkla sürdürülmesi zorunludur. Çünkü, demokrasi özgürlük, eşitlik ve gerektiğinde direnme hakkının gereği olarak sivil itaatsizliği içerir. Oysa, orduda otorite ve bu otoriteye, mantığını sorgulamaksızın, itaat esastır. Yani, demokrasinin gerekleriyle ordunun gerekleri çelişiktir. Demokrasiyle çelişen, ama ordu için gerekli bu değerlerin siyasal alana egemen olmaması, ancak ordunun siyasete karıştırılmamasıyla olanaklıdır.

3.5. Hukuk Devleti

Hukuk devleti, özsel meşruiyetini hukukta arayan, sadece bir hukuk sistemine sahip değil, aynı zamanda sahip olduğu hukuk sistemince sınırlandırılmış olan devlettir. Modern siyaset düşüncesinin ürünü olan hukuk devleti anlayışı, otoriter siyaset anlayışının tersine liberal siyaset anlayışının bir gereğidir. Liberal siyaset anlayışına göre devlet, özel kesimce yapılamayan kimi hizmetlerin yapılması için oluşturulmuş ve sınırlı sayıda görevle yükümlü bir kurumdur. Bu kurumun kudreti de hukukla bağlanmış ve sınırlandırılmıştır. Otoriter siyaset anlayışında ise devlet özgürlüğe göre ikincil olmak bir yana, bireylerin ve bunların oluşturduğu toplumun üzerinde, aşkın bir anlama sahiptir. Dolayısıyla, topluma mutlak anlamda hükmetme hakkı olan devlet, yasama yoluyla hukukun kaynağını da oluşturur. Böyle bir anlayışın demokratik bir sistemle uzaktan yakından hiçbir ilişkisi yoktur. Çünkü, bu anlayışın nihai olarak varacağı nokta gerektiğinde -ki bu gereklilik, sürekli, devletin bekası olarak gösterilse de gerçekte devlet bekası gibi

kulağa ve insan hissiyatına her zaman çok hoş gelen, yaldızlı ve çoğu zaman işitenleri üzerinde düşünmekten alıkoyan, neredeyse düşünme melekesini dumura uğratan bir kavramın arkasına gizlenmiş yerleşik, statükocu çıkarların korunmasıdır- en üst ulusal ve/ya uluslar arası hukuk kurallarının hiçe sayılarak yapılacak çeşitli biçimsel anlamda hukuksal düzenlemelerle sistemi alabildiğine otoriterleştirmektir. Bu tür gelişmelerin yaşanmaya başladığı durumlarda hukuk, devlet iktidarını sınırlandıran bir araç olmaktan çıkarak siyasal iktidarın elinde karşıtlarını cezalandırmaya yarayan süfli bir araç durumuna düşer. Bütün amaç yerleşik çıkarlar uğruna ötekini ya dönüştürmek ya da yok etmektir. Artık geçerli olan “zorunluluk kural tanımaz”, “siyasal yaşam, zorunluluk yasaları tarafından belirlenir” biçimindeki Machiavellian mantıktır.

Hukuk devleti, bu otoriter anlayışın tersine bir siyasal sistemdeki yöneten ve yönetilenlere hukuk güvenliği sağlamayı amaçlar. Bu amacın gereği olarak bir hukuk devletinde anayasal yönetim, yasaların genelliği, yasaların anayasaya uygunluğu ve yönetimin hukuka bağlılığının yanında başka belli özelliklerin de bulunması gerekir. Yukarıda da belirtildiği gibi, hukuk devleti özsel meşruiyetini hukuka bağlılıkta görmelidir. Bu anlamda devletin tüm politika ve kararlarının meşru bir hukuki dayanağı bulunmalıdır. Çaha'nın da (2000:105) belirttiği üzere, burada hukukun kaynağının ne olacağı sorusu önem kazanmaktadır. Demokratik bir siyasal sistemde hukuk yasama organınca üretilir. Ancak, önemli olan yasama sürecine egemen olan mantıktır. Eğer doğal hukuk anlayışı yerine devlet iradesi ya da çoğunluğun iradesi anlamında milli irade hukuka kaynaklık ederse, bir süre sonra hukukun, devlet iktidarını hukuksal sınırlar içine çekerek sınırlandırma özelliği kaybolur.

Bir hukuk devletinin taşıması gereken ikinci özellik güçler ayrımı ilkesidir. Güçler ayrımı sayesinde ki, yasama, yürütme ve yargı birbirinden ayrı yetkiler olarak örgütlenir. Böylece, siyasal iktidar istediği gibi yasa çıkaramaz, istediği gibi uygulayamaz ve istediği gibi yargılama yapamaz.

Hukuk devleti açısından üçüncü özellik temel insan haklarının anayasal güvenceye kavuşturulmasıdır. İnsanlar bir kişi, bir bütün ve kendi eylemlerinin efendisi olmak bakımından haklara sahiptirler. Bu hak sahipliği nedeniyle insanlar, herhangi bir amaca yönelik bir araç olmayıp her biri başlı başına bir amaçlardır. İnsan hakları, insanın insan olması nedeniyle ona borçlu olunan şeylerdir (Cranston, 1993: 251).

Erdoğan'a göre (1998:116) “insan hakları tür olarak insanın en temel iki varoluşsal-ahlaki değerinden türeyen haklardır. Bunlardan birincisi beşeri-ahlaki bir potansiyel olarak özgürlük, diğeri ise bütün insanların insan olmak bakımından aynı değere sahip oldukları anlamında eşitlik”. Bu demektir ki, özgürlüğün bir gereği olarak bireyin yaşamını kendi tercihlerine göre kurma istek ve iradesi, siyasal iktidar da dahil olmak üzere hiç kimse tarafından keyfi olarak engellenemeyecektir. Ahlaki eşitlik açısından ise, etnik köken, din, cinsiyet ve sınıf farkı gözetilmeksizin bütün insanlar eşit ahlaki değere sahiptir (Erdoğan, 1996: 130). Ahlaki veya doğal nitelikleri nedeniyle insan haklarının geçerliliği hukuk

sisteminden bağımsızdır (Barry, 2003: 256). Ancak, temel insan haklarının pozitif hukukun güvencesine kavuşturulması ve anayasal düzeyde kabulü bir hukuk devleti için zorunludur. İnsan haklarının pozitif hukukta yer almasıyla onlara hem kullanılma olanağı verilmiş, hem de ihlal edilmeleri çeşitli yaptırımlarla önlenmiş olur.

Hukuk devleti ilkesi ile demokratik sistem arasında çift yönlü bir ilişki de vardır. Nasıl hukuk devleti ilkesi ancak demokratik bir sistemde yaşama geçirilebiliyorsa, bir siyasal sistemin demokratik olabilmesi de hukuk devleti ilkesine uygun örgütlenip işlemesiyle mümkündür. Zaten, bu nedenledir ki, demokratik yönetim biçimi hukuk devletinin diğer bir özelliği olarak kabul edilmektedir.

3.6. Güçlü Bir Sivil Toplum Geleneği

Demokratik sistemin sürdürülebilirliği açısından gerekli koşullardan bir diğeri güçlü bir sivil toplumdur. Sivil toplum kavramının düşünsel temelleri Antik Yunan düşünürlerine kadar uzanır. Aristoteles, sivil toplum kavramı yerine “politike koinona” kavramını kullanmıştır. Kullandığı bu kavram ile Aristoteles, bireysel çıkarlardan bağımsız olarak konulan ve kamunun iyiliğini sağlamayı amaçlayan kurallara göre yönetilen bir toplumu anlatmak istemiştir (Kaldor, 2002: 3). Sivil toplumun premodern veya antik biçimi olarak adlandırılabilir olan bu şekilde devlet ile sivil toplum birbirine karşıt örgütlenmeler olarak görülmemiş, hatta çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Sivil toplum ile devleti birbirinden ayırt etmeyen Antik Yunan kaynaklı bu düşünce on sekizinci yüzyıla kadar hiçbir karşı çıkış olmaksızın (Keane, 1988: 48) sürmüştür. Bu dönemde sivil toplum, şiddet ve kabalığın toplumu olmayıp, içinde insanların birbirleriyle nezaket içinde anlaştıkları bir barış toplumu anlamını taşımıştır (Kaldor, 2002: 4).

Sivil toplum kavramının modern biçimi Aydınlanma döneminde ve Anglo-Amerikan kökenli olarak ortaya çıkmıştır. Yeni biçimiyle sivil toplum artık siyasal toplumdaki ayrıdır. Thomas Paine, sivil toplum ile devletin ayrı olmak bir yana köken itibarıyla de farklı olduğunu belirtir. Çünkü, “(t)oplum, bizim isteklerimizin, hükümet (devlet olarak da okunabilir) ise bizim kötülüğümüzün ürünüdür; toplum, duygularımızı birleştirerek pozitif anlamda, hükümet ise kötülüklerimizi sınırlandırarak, negatif anlamda mutluluğumuzu artırır. Biri ilişkiye girmeyi teşvik eder, diğeri ayrımlar yaratır. Birincisi bir patrondur, ikincisi ise bir cezalandırıcı” (Keane, 1988: 49).

İyilik yerine kötülüğün insan doğasında esas olduğu anlayışından hareket eden Hobbes’a göre doğa durumu insanların birbirini yediği bir haldir. Öyle ki, insanlar birbirinin kurdudur. Dolayısıyla, doğa durumundan kurtulduktan sonra ona bir daha düşmemek için güçlü bir devlete gereksinim vardır. Yani, bireyin çatışmacı ve öteki için düşman niteliği taşıyan karakteri açısından önemli olan sivil toplum değil, tersine devlettir (Savran, 1987: 24-35).

Hobbes’dan farklı olarak Locke insanların doğasında iyiliğin esas olduğu anlayışından hareket etmektedir. Locke’a göre toplum, devlete öncelikli olup, aynı

zamanda onun temelini oluşturur. Doğa durumunda kamusal desteğe sahip, adil bir yargıcın yokluğu ve cezaların uygulanmasına ilişkin herhangi bir ölçütün bulunmaması nedeniyle insanların siyasal topluma geçmeyi kabul ettiklerini belirten Locke, bu felsefi altyapıya uygun olarak devletin de sadece sınırlandırılan alanda faaliyette bulunabileceğini kabul eder. Böylece Locke sivil alanla siyasal alanı birbirinden ayırır.

Hegel'e göre sivil toplum gerçekte burjuva toplumu demektir. Burjuva toplumunda özel çıkarların çatışması esas olduğundan bu çatışmaları önleyecek bir kurum gereklidir ki, bu da devlettir. Ancak, Hegel, Hobbes'tan farklı olarak devleti doğa durumuna karşıt olarak değil, onun korunması için gerekli bir araç olarak nitelendirmektedir (Erdoğan-Tosun, 2001: 38).

Marx da sivil toplumu burjuva toplumu ile eşanlamli olarak kullanır. Ama, Hegel'den farklı olarak sivil toplum içindeki çıkar çatışmaları için devletin varlığını bir çözüm olarak kabul etmez. Çünkü, devletin varlığı çıkar çatışmalarından bağımsız değildir.

Sivil toplum konusunu ele alan bir diğer düşünür neo-marxist Gramsci'dir. Gramsci'ye göre sivil toplum üretim ve ekonomik alan içinde değil, devletin içinde yer alır. Bu bakımdan devlet=siyasal toplum+sivil toplumdur (Erdoğan-Tosun, 2001: 45). Gramsci, sanılanın tersine sivil toplumu üstyapısal alana ait kabul eder. Zira, sivil toplum "bir toplumsal grubun, toplumun bütünü üzerindeki siyasal ve kültürel hegemonyasını, devletin etik içeriğini" ifade eder (Bobbio, 1988: 103). Dolayısıyla, iktidar mücadelesi sadece devlet zoru kullanılarak yapılmaz; ideolojik mücadele de gerekir. Eğer ezilen sınıfların rızası ideolojik çabalarla elde edilirse zora daha az başvurulur.

Düşünürlerin bu görüşlerinden yola çıkarak sivil toplum konusunda iki farklı düşünce eksenini olduğu söylenebilir. Birinci eksen liberal demokrat eksendir. Buna göre sivil toplum ile devlet birbirinden ayrı, fakat yan yana çalışabilen iki ayrı kurumdur. İkinci eksen olan Marksist eksende ise devlet ile sivil toplum bütünleşik yapılardır. Öyle ki, devlet sivil toplumun üzerine inşa edilmektedir.

Bu çalışmada sivil toplum birinci anlamda ele alınmıştır. Bu anlayışa göre sivil toplum demokratik sistemi güçlendiren bir özelliğe sahiptir. Çünkü, sivil toplum devlet iktidarını sınırlandırmak ve çoğunluğun neden olabileceği baskıları önlemek amacıyla yaygın biçimde oluşturulmuş örgütlü bir toplum demektir. Sivil toplumun bu amacı gerçekleştirebilmesi, devlet iktidarını sınırlandırabilecek oranda güçlü olması ve aynı zamanda devletin barışı koruma ve farklı toplum kesimleri arasındaki hakemlik rolünü oynama görevini yerine getirmeyi engellememesine bağlıdır (Gellner, 1994: 5).

Sivil toplumun, demokratik sistemin devamı açısından sağlayabileceği değişik faydalardan söz etmek mümkündür. Öncelikle, güçlü bir sivil toplumun varlığı devlet iktidarının sınırlandırılarak iktidarın toplum tarafından denetlenmesini, devletle toplumun birbirine yakınlaşmasını sağlar. Bu sayede devlet soyuttan somuta dönüştürülür; devletin metafizik, aşkın bir kurum haline gelip kutsallaşması önlenmiş olur. Böylece, hem devlet iktidarının kötüye

kullanılması engellenirken, hem de sivil toplum örgütlenmesi içinde yurttaşların yönetim sürecine etkin bir biçimde katılması sağlanır.

Çağdaş toplumlarda özgürlükler açısından en önemli tehlike sınırlandırılmamış devlet otoritesidir. Sivil toplum, devlet otoritesine hukuksal sınırlamaların dışında yapısal, derinlikli bir sınırlama sağlar. Çünkü, sivil toplumun varlığı, devlet tarafından müdahale edilemeyecek özel alanlar ve bunlara bağlı özgürlüklerin kamusal yaşama yansıtılacak biçimde kullanımı demektir (Karaman, 1997: 271).

İkinci olarak, sivil toplum sayesinde demokratik kültüre ilişkin birçok unsur güçlü bir biçimde geliştirilerek yaşama geçirilebilir. Bu kültürel unsurlar arasında hoşgörü, farklılığa saygı, uzlaşma, eleştiriye açıklık ve işbirliğini saymak mümkündür.

Üçüncü olarak, sivil toplumun gelişmesi sayesinde siyasete katılmanın siyasal kurumlar dışında farklı yolları açılmış olur. Dolayısıyla, farklı nedenlerle siyasal kurumlar aracılığıyla dillendirilemeyen çeşitli sorunlar sivil toplum kurumları aracılığıyla ifade edilebilme olanağına kavuşturulmuş olur. Bu durum, demokratik sistemin sorun çözme kapasitesini yükselterek sistemin yurttaşlar nezdindeki meşruluğunu artırır.

Dördüncü olarak, sivil toplumun gelişmesi geleneksel bağlılıkları zayıflatarak yeni bağlılıkların oluşturulabilmesini sağlar. Giderek geleneksel bağlılıklar ile bunlara dayanan dar milliyetçi bakış açıları ve tarihi düşmanlıkların zayıflamasıyla kültürdeki demokratikleşme derinleşerek güçlenir (Yılmaz, 2001: 327).

Sivil toplumun demokratik sistemin sürdürülebilirliğine önemli desteklerinden biri de sivil-asker ilişkileri nedeniyledir. Sivil toplumun içerdiği medya, hükümet dışı kuruluşlar, özel think tank kuruluşları ve değişik baskı gruplarından oluşan formel ve informel çok sayıda örgüt savunma ve güvenlik politikalarının oluşturulması sürecine katkıda bulunabilirler (Cottey, Edmunds, Forster, 2002: 47).

Ancak, sivil toplumun, demokratik sistem açısından bu faydaları sağlayabilmesi için siyasal, yönetsel ve toplumsal açıdan kimi özelliklere sahip olması gerekir.

Sivil toplumun varlığı ve gelişimi, siyasal alanın mutlaka sınırlı olmasını gerektirir. Bu bakımdan güçlü bir sivil toplumun varlığı için “Hobbes’cu egemenliğin özelliklerini somutlaştıran merkezileşmiş siyasi düzenlerin reddi” zorunludur (Barry, 1998: 84). Tocqueville’e göre (1994:81) devlet ne kadar merkezileşmişse otoritesi o kadar artar. Otoritesi ne kadar artarsa devletin özgürlükler açısından oluşturduğu tehlike de o derece büyür. Devlet merkezileştikçe faaliyet ve denetim alanı genişler. Bu durum siyasal, hukuksal ve ekonomik rantların doğmasına neden olur. Güçlü bir sivil toplum tarafından denetlenmeyen bir devlet, hele bir de popülist politikalar uygularsa üretimden bağımsız asalak sınıflar oluşarak yönetim kademelerini ele geçirirler. Bir demokrasi açısından bundan daha büyük bir tehlike düşünülemez. Çünkü, asalak

sınıflar popülist politikaların devamını, bu politikalar üretim ve dolayısıyla ekonomik krizi, ekonomik kriz de siyasal krizi sonuç verir.

Demokratik sistemin sürdürülebilirliği açısından gerekli görülen bir sivil toplumun kimi toplumsal özellikler de taşıması gerekir. Böyle bir sivil toplum, farklılaşmanın sağlandığı, farklılık ve çeşitliliğe saygının gerekli olduğu bir toplumsal ortam üzerinde yükselir. Farklılık arttıkça her farklı kesim azınlık durumuna düşer. Bu durum toplumsal kesimler arasındaki bağımlılık ve dayanışmayı artırır. Demokratik sistem içinde çoğunluk sağlanmadan herhangi bir karar gerçekleştirilemeyeceğinden farklı kesimlerden her biri diğeri için zorunlu bir unsur haline gelir (Çaha, 1998: 23). Böylece farklı kesimler arası etkileşim, diyalog ve uzlaşma artar. Ancak, bu sürecin işleyebilmesi farklı toplumsal kesimlerin örgütlenme özgürlüğüne sahip olmaları ve gönüllü birliktelikler oluşturarak, gerektiğinde iktidar üzerinde baskı grubu faaliyetlerinde bulunabilmelerine bağlıdır.

Sivil toplumun demokratik sistemi destekleyici olabilmesi için taşıması gereken bir diğer özellik yönetsel özelliklerdir. Bu açıdan sivil toplum kuruluşlarının örgütsel içyapı ve işleyiş süreci ile siyasal iktidar üzerindeki baskı grubu faaliyetlerinde demokratik bir tarza sahip olması gerekir. Diamond'a göre (1994:11) sivil toplum, antidemokratik amaç ve yöntemler benimsemiş, uzlaşma yanlısı olmayan kesimleri dışlar. Zira, bunlar sivil toplumun karakterine ters niteliklere sahiptirler. Bu nedenle örgütlenme ve işleyiş süreci ile politika üretme sürecinde demokratik yöntemleri içselleştirmemiş sivil toplum kuruluşları, devletten özerk hale gelmiş olsalar da demokratik sistemi konsolide edici faydalar sağlayamazlar.

3.7. Burjuvazi ve Burjuvazinin Organik Aydınları

Burjuva kavramı ilk olarak 1007 yılında Latince'de burgensis biçiminde kullanılmıştır. Kavram 1100 yılında Fransızca'da da kullanılmaya başlanılmıştır. Fransızca'daki kullanım biçimi olan burgeois, bir bourg'un, yani kentsel bir mekanın özgür sakini anlamını taşımaktadır (Wallerstein, 1995: 169).

Batı Avrupa'da burjuva sınıfı bir ara tabaka ya da diğer bir deyişle ara sınıf olarak doğmuştur. Burjuvazi ekonomik durum ve çıkarları ile sahip olduğu sosyal ve kültürel özellikler açısından serf olmadığı gibi, aristokrat da değildi. Bilindiği gibi feodal dönemde senyör, vassal ve serften oluşan üçlü bir sınıfsal yapı vardı. Bu sınıfsal yapı içinde toprak sahibi olan kimseler kendilerine bağlı olarak çalışanlar üzerinde siyasal ve yargısal da dahil olmak üzere her tür yetkiye sahiptiler. Burjuvazi, bu sınıfların dışında üretim araçlarını sermayeye dönüştüren, ücret karşılığında işçi çalıştıran ve ürünlerini pazarda satan kimselerden oluşuyordu. Bu haliyle burjuvazi feodal sistemin siyasal, toplumsal ve ekonomik bağlarından kaynaklanan yükümlülüklerden özgür bir sınıftı.

Feodal dönemde devlet iktidarı ve egemenliği de söz konusu değildi (Göze, 1986: 69). Kralın da bir senyör olduğu bu dönemde her senyörün kendine bağlı çalışanlar üzerinde egemenlikleri ve buna bağlı yetkileri vardı. Burjuvazinin

ticarete, daha sonra sanayiye yönelmesiyle serflerin ve pazara yönelik olmayan küçük zanaatkarların çoğu yeni sanayi merkezlerinde işçi olarak çalışmaya başlamıştır. Kentlerin feodal birer kale olmaktan çıkıp ticaret ve sanayi merkezleri haline gelmesi ve belediye yönetimlerinin oluşmasıyla beraber feodal yapı büyük ölçüde değişmiştir.

Burjuvazi ekonomik olarak güçlendikçe siyasal ve hukuksal olarak da güçlenme çabası içinde olmuştur. Bu bağlamda oy hakkının genelleştirilmesiyle beraber siyasal açıdan giderek güçlenen burjuvazi feodal sistemi liberal demokratik yönde dönüştürmüştür. Ekonomik yapının değişmesi, ticaret ve sanayinin gelişmesiyle başlayan süreç liberal demokrasinin gerçekleştirilmesiyle devam etmiştir. Feodal dönemden başlayıp kapitalist süreçten geçerek liberal demokratik bir yapıya ulaşmada gerçekleştirilen bütün siyasal, toplumsal, hukuksal ve ekonomik söylem ve eylemlerin merkezinde hep burjuva sınıfı yer almıştır. Günümüzde halen burjuvaziyi sömürücü bir sınıf olarak görüp yerenler olmasına rağmen, artık şu bir gerçektir ki, devletten bağımsız bir burjuva sınıfının olmadığı toplumlarda demokrasiyi kurup yaşatmak pek olanaklı değildir. Çünkü, merkezi devlet gücünden görece olarak bağımsız ara kuruluşlarla birlikte burjuvazi sayesinde devletin veya bir tek özel iktidarın bütün siyasal kaynaklara egemen olması önlenir. Böylece yurttaşların geniş bir bölümüne düşünce özgürlüğü konusunda elverişli ortam sağlanarak bireylerin siyasete katılmaları ve siyasal becerilerini yükseltmeleri olanaklı hale gelir (Lipset, 1986: 49).

Burjuvazi gerek demokrasinin kurulmasında gerekse sürdürülmesindeki bu merkezi rolünde her zaman kendi organik aydınlarıyla birlikte olmuştur. Örneğin, liberal demokrasinin ilk kuruluş yıllarında ona bilimsel temel sağlayarak burjuva sınıfının yanında yer alan değişik ülkelere mensup Locke, Mill, Montesquieu, Smith, Hume, Spencer ve Basitat bu aydınlar arasında sayılabilir. Liberal demokrasilerin ilk kuruluş aşamasında burjuvaziye göre aydınların rolü ikinci derecede kalmıştır. Ancak, demokrasinin sürdürülebilirliği açısından günümüzde aydınların rolü iki nedenle daha belirgin hale gelmiştir. Birinci neden, ekonomi bağlantılıdır. Demokrasinin sürdürülebilirliği açısından sürdürülebilir bir ekonomik düzeye sahip olmanın gerekliliği daha önce vurgulanmıştı. Bu süreçte sermayenin verimliliği önemli bir yere sahiptir. Sermayenin verimliliği artık büyük oranda yeni teknolojilerin devreye sokulmasıyla mümkündür. Ayrıca, bilgi toplumunda hammaddeye dayalı üretimin yerini bilgiye dayalı üretim almıştır. Yeni ürünler ve teknolojiler üretebilmek ise aydınların bu süreçteki önemini eskiye oranla daha da artırmıştır. İkinci neden, çok hızlı değişimlerin olduğu bir çağda yaşıyor olmamızdır. Böyle bir çağda kurulan bir yapının işlevsellik süresi eskiye oranla oldukça kısalmıştır. Dolayısıyla, gerekli değişimlerin yapılmasına toplumsal kesimlerin ikna edilmesinde aydınlara önemli görevler düşebilir.

Alkan'ın (1977:6-9) belirttiği gibi siyasal yapının katı olduğu ve değişime direndiği ülkelerde aydınların rolü daha da önem kazanmaktadır. Bu tip ülkelerde eski siyasal yapının temsilcileri ve bunların organik aydınları değişime karşı şiddetle direnirler. Burjuvazinin organik aydınlarına düşen, entelektüel düzeyde

bunları ikna etmektir. Örneğin, liberal demokratik düşüncelerin ortaya konulup burjuva sınıfının mutlak monarşileri demokratik bir yönetime doğru değişime zorladığı 17. yüzyılda Sir Robert Filmer, Patriarcha adlı eserinde Adem'i ilk kral olarak belirtip Adem'in mutlak otoritesi ilkesinden yola çıkarak onun varisleri olan kralların da mutlak yetkileri olduğunu ileri sürmüş ve bu görüşünü Kitab-ı Mukaddes'e dayandırıp mutlak monarşileri din aracılığıyla meşrulaştırmaya çalışmıştır. Mevcut sistemin bir organik aydını olan Filmer'in bu görüşlerine karşın, burjuvazinin organik aydını olan John Locke'a göre, Filmer'in görüşlerinin Kitab-ı Mukaddes'le hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Çünkü, ilahi otorite olarak hakkın sesi bizlere diğer insanların da ihlal edilmemesi gereken haklarının bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, ilahi otorite hiç kimseye bir egemenlik hakkı vermemekte, tersine egemenlik ancak insanların kendi aralarında yaptıkları sözleşmelerden doğmaktadır (Toku, 2003: 63, 64, 66). Kuşkusuz, liberal demokrasiler bugün geldikleri noktaya Filmer'in değil, Locke'un görüş ve düşünceleri üzerinde yükselerek ulaşmışlardır. Yani, liberal demokrasiler açısından ulaşılan bu noktada sistemin kurulması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından modern gerçekliğin baş mimarı pratikte burjuvazi ise teoride burjuvazinin organik aydınlarıdır.

4. SONUÇ

Demokrasi, yönetsel ve özsel kurallardan müteşekkil bir sistemdir. Yukarıda sürdürülebilir demokrasinin koşulları olarak açıklanan her bir koşul demokratik sistemin bekası açısından büyük önem taşır. Çünkü, bunlar, kimi zorunlu kimi destekleyici de olsa, aralarında karşılıklı ilişki bulunan koşullardır. Ekonominin serbest ve paylaşımcı olmadığı bir toplumda güçlü bir sivil toplum geleneği olamaz. Sivil toplumun güçsüz olması siyasal iktidarın pratik olarak yeterince sınırlandırılmamasını ve aydınların demokratik sürece gerektiği biçimde katkı yapamamasını sonuç verir. Sivil toplum, siyasal iktidarın sınırlandırılması ve siyasal iktidarın kendi sınırları içinde hukuka uygun hareket etmesini sağlamaya yönelik çaba gösteren kimselerin sığınakları durumundadır. Güçlü bir sivil toplumdan yoksun siyasal sistemlerde John Locke gibi aydınlar değil, olsa olsa idam sehpasını görünce kendi kendini reddedecek kadar entelektüel ruhtan yoksun Galileo'ler yetişir.

Siyasal iktidarın yeterince sınırlandırılmamış olması, hukuk devleti anlayışının gerekli ölçüde yaşama yansıtılmasını engeller. Hukuk devleti, insan hakları, sivil toplum ve doğal hukuk anlayışı ile ilgili kurallar demokrasinin normatif temelleri arasında yer alır. Herhangi bir siyasal sistem bu parametrelerden yoksun olduğu halde, salt yönetsel seçim kurallarıyla demokratik niteliğini sürdüremez. Seçim kimin yöneteceğini saptar; normatif temeller ise, demokratik sistemde siyasal iktidarın meşru hareket alanını belirler. Bu bakımdan, demokratik bir siyasal sistemde iktidar, sadece normatif temellerin belirlediği alanda hareket edebilir. Bu alan siyasal iktidarın meşruiyet alanıdır. Bu sınırların dışına çıkılarak yapılacak her hareket veya alınacak her karar, iktidarın meşruiyetini özsel olarak

tartışılabilir hale getirecek, sistemin demokratik özelliğini de zedeleyecektir. Çünkü, böyle bir durumda “hak”ka karşı “güç” gerçeği ön plana çıkarılmış, kaba fizik gücün iktidarı hukuka ve ona hayat veren normatif temellere öncelenmiş demektir.

Mevcut demokratik bir sistemin devamlılığı demokratik sisteme hayat kazandıran ve varlığını güçlendiren koşulların sürdürülmesiyle mümkündür. Bu koşulların sulandırılması veya yok edilmesi demokratik sistemi, niteliğini değiştirerek kırılğanlaştırır. Demokrasinin tüm halka dayanmak yerine belli dinsel veya ırksal kesimleri dışlaması durumunda çoğulculuk yok olacak; bu durum sivil toplum ve hukuk devletini olumsuz etkileyecektir. Farklı kesimlerin hukuksal eşitliğine dayanmayan bir sistem, demokrasi de olsa vesayetçi bir demokrasi olacaktır. Hukukun üstünlüğünün ihlal edildiği bir sistemde ise ancak illiberal demokrasi mümkün olabilecektir. Militan demokrasi çerçevesinde düşünce ve örgütlenme özgürlüğünün belli toplumsal kesimler için kısıtlandığı durumlarda da sonuç aynıdır: demokratik sistem vardır; ama taşıdığı kusurlar ve eksikliklerle. Bundan da öte, militan demokrasi bağlamında yapılan düzenlemeler demokratik sistemin demokratik özünü yok etmektedir. Bu durum, bir çarpan etkisiyle hem siyasal kültürü olumsuz etkilemekte, hem çoğulculuğu yok etmekte, hem de toplumsal barışı zedelemektedir. Demokratik sistem açısından kurumsal düzenlemeler güvenlik, kamu hizmetleri, kaynak dağılımı, vatandaşlık uygulamalarıyla ilgili koşulların yerine getirilmesi vb yönlerden önemlidir (Przeworski et. al. , 1995: 110). Bu önem, yeni demokrasiler bağlamında daha da artmasına karşın, kurumsal düzenlemelerin bir demokrasi için her şey demek olduğu anlamına gelmemektedir. Eğer, demokrasi salt kurumsal düzenlemelerden ibaret olsaydı militan demokrasi anlayışı bu kurumsal sistemin devamını sağlayabilirdi. Ama, demokrasi sadece kurumsal düzenlemelerle oluşturulan bir sistem değildir. Demokratik sisteme geçişle kurumsal düzeydeki değişikliklerin yanında siyasal güçler arası ilişkilerin, ekonomik ve sosyal düzenin değişiminden yana olanlarla eski düzeni her bakımdan sürdürmek isteyenler arasında bir mücadele başlayabilir. Böyle bir süreçte demokrasinin sürdürülebilirliği, temel siyasal güçlerin kendi çıkarlarını ve değerlerini sistem içinde savunmak bakımından demokrasiyi izlenecek en iyi yöntem olarak kabul etmeleri ve bu kabule uygun davranmalarına bağlıdır (Przeworski et. al. , 1995: 109).

Demokratik sistemin kuruluşu ve sürdürülmesi normatif temellere uygun bütünlüklü bir demokrasiyle mümkündür. Yayla'nın da (2001:190) belirttiği üzere, her siyasal sistem kendi içinde değerlendirilir. Demokratik olmayan bir sistemden mevcudiyetini sürdürmek adına demokratik adımlar atması beklenemeyeceği gibi, demokratik bir sistem de devamlılığını sağlamak adına antidemokratik uygulamalar içine girip “hak ve özgürlükleri budayamaz”. Zira, şimdiye kadar antidemokratik uygulamalardan hareketle demokratik bir sisteme ulaşmak ve demokratik gelenekler oluşturmak mümkün olmamıştır.

KAYNAKLAR

- Alkan, Türker (1977), *Gelişen Ülkelerde Aydınlar Ve Siyaset*, Odtü Yayınları, Ankara.
- Amin, Samir V.D. (1995), *Düşük Yoğunluklu Demokrasi*, (Çev. A. Fethi), Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Barry, Norman (1998), "Sivil Toplum, Din Ve İslam", *Liberal Düşünce*, Güz 98, Sayı 12, Ss 84-93.
- Barry, Norman (2003), *Modern Siyaset Teorisi*, Liberte Yayınları, Ankara.
- Berger, Peter L. (1996), "Demokratik Kapitalizmin Şüpheli Zaferi", Diamond, L. Ve M.F. Plattner, (Derleyen), *Kapitalizm, Sosyalizm Ve Demokrasi: Yeni Değerlendirmeler*, (Çev. E. Özbudun, L. Köker), Ekin Matbaacılık, Ankara.
- Bhagwati, Jaghdis (1996), "Demokrasi Ve Gelişme", Diamond, L. Ve M.F. Platner, (Derleyen), *Kapitalizm, Sosyalizm Ve Demokrasi: Yeni Değerlendirmeler*, (Çev. E. Özbudun, L. Köker), Ekin Matbaacılık, Ankara.
- Bobbio, Norberto (1988), "Gramsci Ve Sivil Toplum Kavramı", *Sivil Toplum Ve Devlet/Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Buchanan James M. (1986), *Liberty, Market And State: Political Economy In The 1980s*, Wheatsheaf Books, Brighton, England.
- Cottey, Andrew, Edmunds, Timothy And Anthony Forster (2002), "The Second Generation Problematic: Rethinking Democracy And Civil-Military Relations", *Armed Forces&Society*, 29(1), Fall, Ss. 31-56.
- Cranston, Maurice (1993), "İnsan Hakları Nelerdir?", Yayla, Atilla, (Derleyen), *Sosyal Ve Siyasal Teori*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Çaha, Ömer (1998), "Türkiye'de Sivil Toplumun Sorunları", *Liberal Düşünce*, Bahar-Yaz 98, Sayı 10-11, Ss 22-36.
- Çaha, Ömer (2000), "İdeoloji İle Hukuk Arasında Devlet", *Doğu Batı*, Yıl 4, Sayı 13, Ss 87-113.
- Çongar, Yasemin (1998), "Demokradura", *Milliyet*, 11.05.1998.
- Dahl, Robert A. (1996), *Demokrasi Ve Eleştirileri*, (Çev. L. Köker), Yetkin Yayınları, Ankara.
- Dahl, Robert A. (1996), "Democratic Theory And Democratic Experience", *Democracy And Difference*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Diamond, Larry (1994), "Rethinking Civil Society Toward Democratic Consolidation", *Journal of Democracy*, 5(3), July 1994, Ss. 3-17.
- Diamond, Larry (1996), "Is The Third Wave Over?", *Journal of Democracy*, 7(3), July 1996, Ss. 20-37.
- Eflatun (2001), *Devlet*, (Çev. S. Eyuboğlu, M. Cimcoz), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erdoğan, Mustafa (1998), *Liberal Toplum, Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- Erdoğan, Mustafa (1996), *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

- Erdoğan, Mustafa (2000), *Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji*, Liberte Yayınları, Ankara.
- Erdoğan-Tosun, Gülgün (2001), *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Fukuyama, Francis (1996), “Kapitalizm Ve Demokrasi: Kayıp Bağlantı”, Diamond, L. Ve M.F. Plattner, (Derleyen), *Kapitalizm, Sosyalizm Ve Demokrasi: Yeni Değerlendirmeler*, (Çev. E. Özbudun, L. Köker), Ekin Matbaacılık, Ankara.
- Gellner, Ernest (1994), *Conditions Of Liberty: Civil Society And Its Rivals*, Hamish Hamilton, London.
- Göze, Ayferi (1986), *Siyasal Düşünceler Ve Yönetimler*, Beta Yayınları, İstanbul.
- Gupta, Dipak; M.C. Madhavan And Andrew Blee (1998), “Democracy, Economic Growth And Political Instability: An Integrated Perspective”, *Journal of Socio-Economics*, Oct. 98, 27(5), Ss. 587-612.
- Haggard, Stephan And Robert R. Kaufman (1999), “The Political Economy Of Democratic Transitions”, Anderson, Lisa, *Transitions To Democracy*, Columbia University Press, Columbia, [Http://Www.Ciaonet.Org/Book/Anderson/19.07.2004](http://www.ciaonet.org/book/anderson/19.07.2004).
- Hakyemez, Yusuf Ş. (2000), *Militan Demokrasi Anlayışı Ve 1982 Anayasası*, Seçkin Yayınları, Ankara.
- Hayek, Friedrich A. Von (1995), *Kölelik Yolu*, (Çev. T. Feyzioğlu, Y. Arsan), Ldt, Ankara.
- Huntington, Samuel P. (1993), *Üçüncü Dalga*, (Çev. E. Özbudun), Tdv Yayınları, Ankara.
- Huntington, Samuel P. (1995), “Demokrasinin Üçüncü Dalgası”, Diamond, L. Ve M.F. Plattner, *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Kaldor, Mary (2002), “Civil Society And Accountability”, *Human Development Report*, Occasional Paper.
- Kalycioğlu, Ersin (1995), “Türkiye’de Siyasal Kültür Ve Demokrasi”, *Türkiye’de Demokratik Siyasal Kültür*, Tdv Yayınları, Ankara.
- Karaman, Lütfullah (1997), “Sivil Toplum-Siyasal Toplum İkilemi Ekseninde Cumhuriyet Türkiye’si’ne Bir Bakış”, Bilgin, Nuri (Derleyen), *Cumhuriyet, Demokrasi Ve Kimlik*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Karamustafaoğlu, Tuncer (1970), *Seçme Hakkının Demokratik İlkeleri*, AÜ Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Keane, John (1988), “Despotizm Ve Demokrasi”, *Sivil Toplum Ve Devlet/Avrupa’da Yeni Yaklaşımlar*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Lakeman, Enid And James D. Lambert (1962), *Voting In Democracies*, Faber And Faber, London.
- Lipset, Seymour M. (1986), *Siyasal İnsan*, (Çev. M. Tunçay), Teori Yayınları, Ankara.
- Lipson, Leslie (1984), *Demokratik Uygarlık*, (Çev. H. Gülalp, T. Alkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

- Mayo, Henry B. (1964), *Demokratik Teoriye Giriş*, (Çev. E. Kongar), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Ankara.
- Meb (1995), *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Cilt 2, Meb Yayınları, Ankara.
- Pammett, John H. (1999), "Elections And Democracy İn Russia", *Communist And Post-Communist Studies*, 32(1), Ss. 45-60.
- Przeworski, Adam (1991), *Democracy And Market*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Przeworski, Adam Et. Al. (1995), *Sustainable Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Przeworski, Adam Et. Al. (1996a), "What Makes Democracy Endure?", *Journal of Democracy*, 7(1), Ss. 39-55.
- Przeworski, Adam (1996b), "Neoliberal Yanılgı", Diamond, L. Ve M.F. Plattner, (Derleyen), *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi: Yeni Değerlendirmeler*, (Çev. E. Özbudun, L. Köker), Ekin Matbaacılık, Ankara.
- Rorty, Richard (1996), "Idealization, Foundation, And Social Practices", *Democracy And Difference*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Rose, Richard And Harve Mossawır (1967), "Voting And Elections: A Functional Analysis", *Political Studies*, June, 15(2), Ss. 173-201.
- Sarıbay, Ali Y. (2000), *Kamusal Alan, Diyalojik Demokrasi Ve Sivil İtiraz*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Savran, Gülnur (1987), *Sivil Toplum Ve Ötesi*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Sen, Amartya (1999), "Democracy As A Universal Value", *Journal of Democracy*, 10(3), July 1999, Ss. 3-17.
- Sen, Amartya (2004), *Özgürlükle Kalkınma*, (Çev. Y. Alogan), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Tocqueville, Alexis De (1994), *Amerika'da Demokrasi*, (Çev. İ. Sezal, F. Dilber), Yetkin Yayınları, Ankara.
- Toku, Neşet (2003), *John Locke Ve Siyaset Felsefesi*, Liberte Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (1983), *Türkçe Sözlük*, Cilt 1, Tdk Yayınları, Ankara.
- Wallerstein, Immanuel (1995), "11. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kavram Ve Gerçeklik Olarak Burjuva(Zi), *İrk, Ulus Ve Sınıf*, (Der. E. Balibar, I. Wallerstein), (Çev. N. Ökten), Metis Yayınları, İstanbul.
- Yayla, Atilla (2001), *Demokrasiyi Koruma Kılavuzu*, Liberte Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Aytekin (2000), *Modern Demokrasi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Aytekin (2001), *Çağdaş Siyasal Akımlar*, Vadi Yayınları, Ankara.
- Zakaria, Fareed (1999), "İlliberal Demokrasinin Yükselişi", *Liberal Düşünce*, Bahar 99, Sayı 14, Ss 7-19.